

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159:34

Костицький Михайло Васильович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, академік НАПрН України, заслужений юрист України

НАУКОЗНАВЧИЙ ПІДХІД ДО СТРУКТУРИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Висвітлено авторський підхід до сприйняття юридичної психології як дуальної (юридичної та психологічної) науки, свого часу запропонований щодо юриспруденції та її окремих галузей. У межах цього підходу з'ясовано, що кожна наука має філософську, теоретичну, методологічну, історичну та компаративістичну підсистеми, які разом утворюють цітку структуру юридичної психології.

Ключові слова: юридична психологія; структура; юриспруденція та юридична психологія як науково-практичні комплекси; методологія; методика; методи; потреба в методології.

Юридична психологія є дуалістичною наукою на перетині психології та юриспруденції. Предмет її вивчення становить психологія державно-правових явищ як цілісність, у якій не можна механічно розокремити психологічне та юридичне, оскільки вони перебувають в динаміці, розвитку та нерозривному зв'язку [1, с. 18].

Власне, юридична психологія як наука є специфічною пізнавальною діяльністю, спрямованою на вироблення об'єктивних знань про внутрішній аспект правовідносин, правотворення, правозастосування та правоохорону у світі людини і соціуму. Вона відрізняється від повсякденної

практичної діяльності, пов'язаної з набуттям емпіричного досвіду та узагальненням на цій основі уявлень про право, буття людини у праві. Наукове пізнання в цьому разі відрізняється від практичного тим, що перше базується на тисячолітній історії філософського, теологічного і психологічного знання про світ, соціальні структури, право людини та її поведінку у праві, а друге пов'язано з особистим досвідом (який завжди є обмеженим), недостатністю належної психологічної підготовки суб'єкта пізнання, доволі скромним методичним і методологічним арсеналом.

Юридична психологія як наукова діяльність має власну мету, методи і засоби, спрямовані на певний об'єкт (об'єкти), предмет (предмети) пізнання, очікуваний (гіпотетично окреслений) кінцевий продукт. Метою, зокрема, потрібно вважати отримання знань про психологічний аспект буття соціуму, урегульований правом.

Юридична психологія – синтетична наука; своєю чергою, синтез наукового знання є об'єктивним процесом, що виявляється як залучення досягнень не лише юриспруденції та психології, а й філософії, соціології, політології, медицини і природознавства. Характер і темпи такої інтеграції «зумовлюють» юридична наука та юридична практика [2, с. 3–4, 15].

Юридична наука разом з юридичною практикою становлять цілісний науково-практичний комплекс, який з певною часткою умовності можна позначити терміном «юриспруденція» (лат. *juris prudentia*, *juris* – право, *prudentia* – знання).

З огляду на дуальний, або двоякий характер юридичної психології, вона є складовою юриспруденції як науково-практичного комплексу, тобто одночасно і теорією, і практикою.

У контексті пропонованої увазі статті викликає інтерес саме юридична психологія як наука. Як нами було зазначено раніше, з урахуванням сучасних вимог наукознавства юриспруденція як науково-практичний комплекс (особливо її теоретична частина та галузі юридичної науки) може

претендувати на статус наукового знання, лише маючи у своїй структурі такі підсистеми:

- 1) філософську;
- 2) теоретичну;
- 3) методологічну;
- 4) історичну;
- 5) компаративістичну.

Філософською підсистемою юридичної науки постає філософія права, теоретичною – теорія держави і права, історичною – історія держави і права, а компаративістичною – порівняльне правознавство. Потребує уточнення міркування про методологічну складову в структурі юридичної науки. Розмірковування, притаманні радянській юридичній науці, про так званий метод юридичної науки, визначений як предмет, є нічим іншим, як словесними спекуляціями (у гегелівському розумінні). Не існує ніякого методу юридичної науки. Є методи, які юридична наука *запозичує* з формальної та математичної логіки, лінгвістики, психології, статистики (серед іншого математичної), соціології тощо. Водночас жодний предмет не визначає метод пізнання, інакше домінував би свого роду фаталізм. Методи, методика і навіть методологію обирає сам вчений і дослідник. Якщо він на те здатний, то може сам конструювати, винаходити методи і методика. Складніше з методологією, чи світоглядною базою пізнання. Важко пригадати, щоб фахівці з юриспруденції чи юридичної психології створили окрему методологію. Виняток становлять античні мислителі Давньої Греції та Риму, кодифікатори періоду імператора Юстиніана, середньовічні юристи. Та й то це твердження є значно перебільшеним. Методологію творять мудреці, мислителі й філософи. Юристи й навіть психологи користуються готовими набутками. Тому вважаємо, що термін «методологія», використований у назвах наукових статей, монографій та дисертацій, найімовірніше до методології не має жодного відношення.

Будучи прихильником поліметодологічного підходу в науковому пізнанні та не визначаючи ієрархії методологій, ми швидше підтримаємо ідею «горизонтального» розташування

методологій, які може використати науковець. Одночасне використання декількох методологій у науковому пізнанні є нонсенсом. Дослідник не може бути водночас юснатуралістом і позитивістом, психоаналітиком і емпіристом, матеріалістичним діалектиком і прихильником прагматизму.

Водночас кожен учений може компонувати власну методику пізнання з методів, запозичених з різних методологій. Наприклад, візьмемо формально-логічну методику (улюблену юристами), у якій може застосовано методи формальної логіки, герменевтики, семантики, психолінгвістики тощо [3].

Методологія в юридичній науці, чи юридична методологія потребує уваги не лише юристів, а й філософів і фахівців із наукознавства. Вважаємо необхідним започаткування окремої дисципліни «Методологія юриспруденції».

Повертаючись до юридичної психології, варто виділити в її структурі п'ять вищеназваних складових підсистем.

Філософська підсистема юридичної психології пов'язана з філософською складовою і юридичної, і психологічної науки. Вона охоплює онтологічні, епістемологічні, антропологічні та аксіологічні аспекти державно-правових явищ як спеціальних феноменів, форми суспільної свідомості (зокрема правосвідомості, моральної свідомості) як особливого духовного явища.

Якщо в юриспруденції наявна філософсько-правова наука – філософія права – то ні в психології взагалі, ні в юридичній психології чогось подібного не існує, коли не враховувати окремих, серед іншого й автора статті спроб викладання спецкурсу «Філософські проблеми психології» для магістрів психології. Ознайомлення з програмами аналогічних курсів і спецкурсів, навчальними посібниками з цієї дисципліни засвідчує, що власне філософські проблеми здебільшого залишилися поза увагою. Частіше комплексно викладається історія психології та історія філософії або розглядаються питання на стику теорії та методології психології. Причиною такої ситуації є те, що філософські проблеми психології взагалі розроблені недостатньо. Філософи найчастіше аналізують проблеми свідомості, психіки, мислення, особистості людини, не відокремлюючи філософські аспекти від психологічних.

А психологи, за незначним винятком, просто оминають філософські проблеми психології.

За радянської доби після прийняття в 1936 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекручення у системі наркомпротів» почалися гоніння на психологів і психологію – допустимою була лише «матеріалістична» психологія. Виконанням певного ідеологічного замовлення на «матеріалістичну» психологію було видання підручника «Основи психології» С. Л. Рубінштейна (1935 р., 1940 р., 1946 р.), у якому автор з позицій матеріалістичної діалектики проголошує єдність свідомості та діяльності як світоглядних засад психології. Цим самим було започатковано психологічну теорію діяльності, відповідно до якої фактично урівняно особистість і діяльність. Ця теорія (нарівні з теорією особистості, розробленою в Ленінграді) домінувала впродовж усіх років радянської влади. Нині вона залишається поширеною не лише в Росії, але й Україні та інших колишніх республіках СРСР. За критичного аналізу теорії діяльності особистість подано лише як зовнішній аспект, прояв її (діяльності). Внутрішній світ особистості взагалі автономно не розглядається. Спроби представників московської школи теорії діяльності пов'язати останню з установкою, гештальтом, рефлексологією, реактологією чи навіть психоаналізом були безуспішними.

Подальший розвиток чи, швидше, підсумок своїх ідей С. Л. Рубінштейн виклав у монографії «Буття і свідомість», яка вийшла друком у 1957 р. [4]. Напевно, з обережності навіть після двох десятиліть після сумнозвісної постанови автор у підназві книги пише про місце психічного у всезагальному зв'язку явищ матеріального світу, тобто психічне трактовано винятково як матеріальне. Інші радянські психологи А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський, роблячи спроби «вирватися» з пут матеріалістичної діалектики, пишуть про «категоріальний устрій психологічної науки» та «метапсихологічні категорії», але їхні «філософські прориви» зводяться до повернення до філософської спадщини Володимира Соловйова, зокрема щодо метафізики як протилежної діалектиці [5, с. 14–15].

Видатний російський мислитель позаминого століття В. Соловйов зазначав, що метафізичне розуміння суті та явища полягає в усвідомленні їх взаємозв'язку й нерозривності. Якщо «залучати» В. Соловйова до подолання філософської кризи в психології, варто виходити з того, що він є автором теорії «всесвідомості» з ідеєю Боголюдини у зв'язку з історіософією. Метафізика в розумінні В. Соловйова – це метафізика всесвідомості, де Абсолютне не мислимо окремо від світу. І Абсолютне потребує *людини* як ідеальної дійсності, щоб проявити себе. Людські елементи утворюють цільний універсальний та індивідуальний людський організм, який є вічним тілом Божества й вічною душею світу, тобто Софією. З іншого боку, якщо вже спиратися на вчення В. Соловйова у подоланні філософської кризи в психології, варто це робити з огляду на міркування мислителя, викладені в праці «На шляху до істинної філософії». У ній філософ зробив висновок, що мислить не організм, а душа через організм; життя ж душі, відірване від свого безумовного змісту й кінцевої мети, позбавлене усілякого сенсу [6, с. 334, 337]. Зрештою, це філософське міркування спростовує матеріалістичні сентенції, що мозок «виділяє» думку як печінка жовч або що мозок є органом мислення тощо.

Філософське вирішення проблем психології має спиратися на постулати про єдність нескінченного і рівнево організованого світу, можливість його пізнання, єдність суб'єктивного й об'єктивного, єдність ідеального і матеріального, єдність матерії – енергії – інформації.

Коли йдеться про юридичну психологію, то філософського пояснення потребують такі психологічні феномени, як правова і моральна єдність, суспільна єдність як джерело зародження ідей держави, закону, суспільної організації тощо. Тут йдеться про відхід від юридичної догматики чи, можливо, її повне відкидання, осмислення юридичних явищ через психологію (сягаючи філософського рівня їх розуміння).

Підсумовуючи висловлене про філософську складову юридичної психології як науки, можна стверджувати, що вона

розвиватиметься паралельно з розвитком філософських складових юриспруденції та психології як науково-практичних комплексів. Утім цей процес неминучий та нескінчений, оскільки без філософської складової немає «голови» ні в юриспруденції, ні в психології, ні в юридичній психології зокрема.

Дещо повніше за філософські проблеми юридичної психології розроблено теоретичні проблеми. Ще у 1990 р. автор статті опублікував монографію «Вступ до юридичної психології: методологічні та теоретичні проблеми» [7].

Минуло понад четверть століття, а нових об'ємних монографічних досліджень з теорії юридичної психології так і немає. Можна, звісно, згадати окремі статті, тези доповідей і виступів на конференціях, чого вочевидь недостатньо. Безумовно, теоретичні питання можуть видатись доволі неоднозначними, та й немає і не може бути єдиного підходу в теорії юридичної психології. Для їх розроблення необхідний високий рівень юридичної та психологічної підготовки. Тому моя ідея, що фахівець з юридичної психології – це юрист і психолог в одній особі, на жаль, значною мірою залишається лише мрією.

Тим не менше, на нашу думку, питання об'єкта, предмета, завдань, принципів, категорій, понять і системи юридичної психології опрацьовані достатньо, існує чітко їх розуміння. Головне в цьому те, що юридична психологія – дуалістична наука з двоєдиним об'єктом і предметом, що має чітко визначені теоретичні й практичні завдання, специфічні принципи, категорії та поняття.

З позиції структури ця наука має загальну частину, яку умовно можна визначити як вступ до юридичної психології, та низку структурних одиниць, що стосуються особи юриста й правопорушника, психологічного аспекту професійної діяльності юристів різних процесуальних процесій, психологічної експертизи, пенітенціарної психології тощо.

Розроблення теорії зазначених напрямів і підсистем не вичерпує розроблення загальної теорії юридичної психології. А цей напрям науки передусім пов'язаний з розвитком загальної теорії психології. У цьому сенсі можна стверджувати, що у вітчизняній психологічній науці недостатньо критично

опрацьовані теорії структурної та функціональної психології, біхевіоризму, гештальт-психології, психоаналізу, гуманістичної та когнітивної психології. Можна стверджувати, що ми так само залишаємося в «полоні» таких радянських теорій, як теорія діяльності, спілкування, особистості. Автори «Енциклопедії юридичної психології», розкриваючи теоретичні аспекти юридичної психології, спираються на праці А. Петровського, М. Ярошевського, у яких теорія психології здебільшого зводиться до висвітлення змісту категорій та понять у психології. Щодо розвитку психології, то ці автори пропонують урахувати підхід Жана Піаже, який полягає в ретроспективній критиці вживаних понять, що передбачають визначення базових онтологічних сутностей, які повноцінно охоплюють прояви психічного в правовій сфері [8, с. 17]. Початок такого висловлювання ще певним чином можна зрозуміти, а от наприкінці сенс втрачається абсолютно. Напевно, можна стверджувати, що наведений та інші автори «Енциклопедії» зводять, наслідуючи А. Петровського та М. Ярошевського, теорію юридичної психології до категорій. Причому тут також простежується запозичення з філософії, загальної психології та навіть біології (ідеться про активність, когнітивність, мислення, спрямованість, особистість, пристрастність, співучасть). Такий еkleктичний підхід зовсім не прояснює ситуацію з теорією юридичної психології – навпаки «затуманюючи» її. Напевно, спираючись на праці А. Петровського та М. Ярошевського з теоретичної психології, варто було зазначити, що в юридичній психології як психолого-юридичній науці (автори наведеної енциклопедії та інші фахівці з цієї галузі науки в Росії вважають її лише психологічною) застосовуються поняття і категорії юридичної психології як такої. Отже, загальнопсихологічне поняття «поведінка» в юридичній психології конкретизовано як «правова поведінка», «протиправна поведінка», «посткримінальна поведінка». Психологічне поняття «особистість» конкретизовано як поняття «особистість юриста», «особистість судді», «особистість правопорушника», «особистість потерпілого», «особистість свідка» тощо. Психологічну категорію «діяльність» у юридичній психології конкретизовано як «правотворча

діяльність», «правоохоронна діяльність», «протиправна діяльність», «діяльність судді», «діяльність адвоката» тощо.

Може відбуватися конкретизація категорій «установка», «мета», «потреба», «нужда» (за С. Д. Максименком) та ін.

Наведене свідчить про далеко не цілісну та гармонійну теорію юридичної психології в баченні російських авторів та потребу в майбутніх розробках вчених і дослідників, які працюють в означеній галузі науки.

Методологічні проблеми юридичної психології передбачають розроблення методології психологічної науки взагалі, з чим пов'язана низка проблем. І хоча публікуються навчальні посібники чи розділи в підручниках за назвою «Методологічні проблеми психології», на жаль, спостерігаємо запозичення з методології радянської психології з її ієрархією методологій (філософська, загальнонаукова, конкретно наукова) або зведення методології до методики дослідження.

Як прихильник поліметодологічного підходу в юридичній і будь-якій іншій галузі психологічної науки, «горизонтального», а не «вертикального» розміщення методологій, вважаю, що кожен вчений сам обирає методологію (готову) або творить власну. З огляду на це, методологію варто розуміти як цілісне вчення, світоглядну теорію, де відображено дійсність чи її фрагмент; таке вчення чи теорія мусить мати готовий понятійно-категоріальний апарат, який, застосовуючись за правилами формальної чи діалектичної логіки, надає пріоритет незнання про об'єкт пізнання. Такими цілісними вченнями в психології є біхевіоризм, психоаналіз, психологія діяльності, особистості та ін.

Стаючи прихильником одного з цих вчень, дослідник через нього як через призму пізнає об'єкт і предмет дослідження, використовуючи методику та конкретні методи, характерні для визначеної виду методології. Водночас будь-який дослідник не може бути «галерником» тієї чи іншої методології – інакше це спричинить застій у науці. Вчений може творити власну методологію. Прикладом можна вважати спробу (на жаль, не завершену) академіків О. В. Киричука й В. А. Роменця створити нову методологію психології, узявши за

її елементарну одиницю *вчинок* [9, с. 5]; академіка С. Д. Максименка, який за вихідну основу існування і саморозвитку особистості («одиницю») бере особливе животворяще начало – «*нужду*», що становить собою протиріччя і багатозарову єдність біологічних і соціальних джерел, зміст досвіду. Визначальний прояв *нужди* – інша людина, яка задає інше розуміння як власної сутності життя особистості, так і закономірностей генезису її існування та здійснення. Квінтесенцією *нужди*, представленої в свідомості людини, є переживання любові до іншої людини, що, глобально мотивуючи особистість, визначає її початок і продовження [10].

Потреба в розробленні методології юридичної психології значною мірою зумовлена юридичною практикою. У матеріальних і процесуальних галузях чинного українського законодавства вживають такі запозичені ще з XIX ст. архаїчні поняття, як «позбавлення волі», «сильне душевне хвилювання», «діяння» (дія або бездіяльність), «явка з повинною», що суперечать і психологічному тезаурусу, і сучасній лінгвістиці.

Видається, що лише юридична психологія може зревівувати низку наведених та інших архаїчних понять юриспруденції, замінивши їх на сучасні та адекватні. Безперечно, тут має бути міра (*manus in rebus*), оскільки за умови, що на замовлення практики використовуватиметься спеціальне психологічне знання в юрисдикційному процесі, а один із фахівців буде психоаналітиком, інший – біхевіористом, третій – структуралістом, то їхні міркування і висновки не лише не допоможуть юристам, які приймають рішення, а внесуть дезорієнтацію і безлад. З іншого боку, вважаємо неможливим «нав'язувати» методології через певні директивні чи законодавчі рішення. Отже, завданням учених, фахівців з юридичної психології потрібно вважати впорядкування методологічних підходів, чітке визначення, чим є кожен з них, що він може дати для теорії та юридичної практики (тобто їх певна систематизація) та, можливо, у перспективі вироблення осібної методології юридичної психології.

Історична складова науки юридичної психології представлена в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, (серед іншого в доробках моїх та моїх учнів), а також у підручниках та навчальних посібниках. Окремих монографічних досліджень, присвячених питанням історії юридичної психології, поки що немає. На наше переконання, вже назріла потреба в підготовці й опублікуванні таких видань.

У контексті аналізованих проблем важливою видається компаративістична складова науки юридичної психології. Може виникнути запитання: що з чим порівнювати? Убачаємо доцільним порівняльний аналіз психологічних теорій (вітчизняних і зарубіжних), які стосуються державно-правової теорії та, особливо, зіставлення практичного застосування психології в правотворчому, правозастосовному та правоохоронному процесах. Видається, що компаративістична компонента юридичної психології як пов'язана з теоретичною і методологічною мала би містити порівняльний аналіз діяльності тих психологів у юрисдикційному процесі, які апелюють до різних методологій. Це мало б позитивний ефект для вироблення теорії та методології власне вітчизняної юридичної психології.

Розглянуті проблеми структури наукового знання (в галузі юридичної психології) мають важливе наукове і практичне значення. Перше дає змогу, уникнувши описовості, створити струнку систему наукового юридико-психологічного знання, а друге пов'язано із забезпеченням психологічним знанням юридичної практики – знанням логічним, чітким, зрозумілим та доступним.

Упорядкування теоретичних розмірковувань, вибудова знання юридичної психології за запропонованою структурою (з філософською, теоретичною, методологічною, історичною та компаративістичною підсистемами) слугуватиме базисом чи навіть трампліном для подальшого розвитку юридичної психології як науково-практичного комплексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костицький М. В. Про об'єкт і предмет юридичної психології / М. В. Костицький // Юридична психологія та педагогіка. – 2008. – № 2 (4). – С. 3–19.
  2. Костицький М. В. Завдання юридичної психології / М. В. Костицький // Юридична психологія та педагогіка. – 2008. – № 1 (3). – С. 3–21.
  3. Костицький М. В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – № 1–2 (5–6). – С. 3–10.
  4. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психологического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
  5. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА, 1998. – 528 с.
  6. Соловьев В. С. Сочинения : в 2 т. / В. С. Соловьев. – М. : Мысль, 1988. – . – Т. 2. – 1988. – 882 с.
  7. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – Київ : Вища шк., 1990. – 259 с.
  8. Поздняков В. М. Категориальное развитие юридической психологии // Энциклопедия юридической психологии / В. М. Поздняков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2003. – 607 с.
  9. Основы психологии : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – Київ : Либідь, 1995. – 632 с.
  10. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – Київ : КММ, 2006. – 240 с.
-